

GEORGES DE SCHUTTER

DE PERSISTENTIE VAN HET NEGATIEPARTIKEL IN VERSCHILLENDE ZINSTYPEN IN DE ZUIDELIJKE NEDERLANDSE DIALECTEN

Abstract⁽¹⁾

Dutch and all its dialects display different sentence types, ranging from Vf-first (*yes/no*-questions and orders) over Vf-second (all other main clauses) to Vf-late (subordinate clauses). This division leads to marked differences in the relative frequency of the negative particle *en*, which is still in current (though optional) use in the western dialects of Dutch in Belgium, and which always precedes the Vf in any sentence type. Though these differences seem to be triggered by the syntactic differences, it is argued here that the underlying basis is to be sought in the word phonotaxis. Particles such as the negative *en* are cliticized to the word that is most strongly accented on either side of them. In this way they blend into phonological words. This may lead to phonological words beginning with schwa, a word type that is not found in the normal lexicon of these dialects. Speakers whose grammar contains the negative particle will usually avoid such phonological “mismatches”. The sentence types most affected by this threat are Vf-first on the one hand, some Vf-second types on the other. As for the latter, there is a marked exception, however: if the first position is occupied by a clitic subject beginning with a consonant, the negative particle *en* blends with this other clitic, thus forming a syllable that is legitimate in words of Dutch.

(1) Mijn speciale dank gaat uit naar Magda Devos en Johan Taldeman, die mij in een vroeg stadium van het ontstaan van deze bijdrage geholpen hebben om de gegevens in een juist(er) perspectief te plaatsen; Magda Devos heeft ook een latere versie nog eens van commentaar voorzien; ook Johan van der Auwera dank ik voor een hele reeks interessante suggesties, die allemaal tot verbeteringen van de tekst hebben geleid.

1. Inleiding.

In haar recente proefschrift⁽²⁾ neemt Annemie Neuckermans een massa bijzonder interessante waarnemingen i.v.m. negatie in de Nederlandse dialecten (vooral, maar gelukkig niet exclusief die in België) onder de loep. De promovenda was het vooral om drie doelstellingen te doen:

- een accuraat overzicht te geven van wat het SAND-materiaal aan relevante gegevens oplevert;
- dat materiaal te confronteren met wat over negatie in Nederlandse dialecten al bekend was;
- aanvullend materiaal te presenteren dat de “Jespersen-cyclus” kan illustreren en de toepassingen daarvan in het Nederlandse taalgebied nader specificceert.

De beschrijving zorgt in verschillende opzichten voor oplossingen, maar formuleert – wat van een goede studie ook verwacht moet worden – tegelijk weer nieuwe raadsels, die niet allemaal een bevredigende oplossing krijgen. Voor een van die nog niet opgehelderde aspecten wil ik hier aandacht vragen en er ook zelf een mogelijke verklaring voor aandragen: de sterk verschillende distributie van het aloude partikel *en/ne* naargelang van de zinstypen waarin het verschijnt.

Wat blijkt is immers dat dat partikel in negatieve bijzinnen veel vaker bewaard is dan (globaal) in negatieve hoofdzinnen, en dat bij die laatste heel verschillende frequenties voorkomen naargelang van het functionele type; de bevindingen i.v.m. de “Vlaamse” dialecten⁽³⁾ worden hier samengevat in § 2. Paragraaf 3 presenteert verschillende pogingen tot verklaring van die diversiteit. In § 4 probeer ik die pogingen samen te vatten, met formulering van een aantal desiderata voor verder onderzoek. Het zal immers duidelijk worden dat met de verklaringsvoorstellen niet het definitieve antwoord op alle vragen geleverd is; een aantal aspecten vereist verder onderzoek waarvoor op dit ogenblik materiaal ontbreekt.

⁽²⁾ “*Negatie in de Vlaamse dialecten volgens de gegevens van de Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten (SAND)*”, met succes verdedigd op 27 juni 2008 aan de Universiteit Gent; ondergetekende maakte deel uit van de beoordelings- en examencommissie.

⁽³⁾ In de praktijk was het gebruik van het partikel op het einde van de twintigste eeuw zozeer gereduceerd geraakt tot het “Vlaamse” deel van het taalgebied (in de praktijk dus (Frans)- en West-Vlaanderen en het westen en centrum van Oost-Vlaanderen) dat een onderzoek naar de hedendaagse spreiding van het negatiepartikel feitelijk tot dat gebied beperkt kan worden.

2. De relatieve frequentie van *en* in diverse zinstypen.

2.1 De hedendaagse distributie van het negatiepartikel in de Nederlandse dialecten in België

Het oeroude, direct op het Indo-Europees teruggaande negatiepartikel *ne/en* (in de hedendaagse dialecten, als het nog voorkomt, bijna uitsluitend in de vorm *en*; *ne* wordt in de RND hier en daar vermeld in het uiterste zuidwesten, maar komt in het recentere materiaal van de SAND niet meer voor)⁽⁴⁾ leefde op het einde van de twintigste eeuw vooral in het zuidwesten van het taalgebied (Frans-, West- en Oost-Vlaanderen).^(5/6) In het Brabantse gebied (provincies Antwerpen en Vlaams-Brabant) was het gebruik beperkt geraakt tot een (waarschijnlijk) niet meer leefbaar residu, en in Limburg ontbreekt *en* in de laat-20ste-eeuwse dialecten bijna volledig. Op dit aspect wil ik hier verder niet ingaan, aangezien het al door een aantal dialectologen beschreven is; een volledig adequaat overzicht is te vinden bij Neuckermans (p. 95-98). De spreiding in de 19de en 20ste eeuw is goed bekend, dank zij het RND-materiaal dat t.o.v. het SAND-materiaal toch wel 1 à 2 generaties ouder is, beschreven door Koelmans (1967), en het materiaal-Willems, dat dan weer een tweetal generaties verder in de tijd teruggaat, gedeeltelijk beschreven door Jongen (1972). Duidelijk wordt dat *en* ook in de laatste decennia nog aanzienlijk terrein heeft moeten prijsgeven; dat blijkt bij Neuckermans o.a. ook uit een vergelijking van wat de SAND-informanten als “eigen gebruik” opgeven, en wat ze in hun lokale dialect “aanvaardbaar” achten.⁽⁷⁾ Zo levert o.a. tabel 36 (p. 108) een aantal vergelijkingen op voor de volgende negatieve contexten: *en...nooit* (eigen gebruik 9.01 % - aanvaardbaar

⁽⁴⁾ Voor de rest van dit verhaal is deze waarneming (mij toegespeeld door Johan van der Auwera) niet direct relevant: de hele argumentatie gaat uit van en is gebaseerd op waarnemingen i.v.m. het zgn. “Gentse” materiaal, cf. verder; dat is chronologisch zowat halfweg tussen het RND- en het SAND-materiaal te situeren.

⁽⁵⁾ Afgezien van de stereotiepe uitdrukkingen van het type “*ten doet*” (= *nee hoor!*) altijd in combinatie met het “nieuwe” negatiewoord *niet* (b.v. “*k en doe ’t nie(t)*”).

⁽⁶⁾ Heel opvallend daarbij is, dat *en/ne* voor veel informanten wel nog “aanvaardbaar” is, zonder dat ze het opgeven voor hun eigen “normaal gebruik”, cf. ook verder.

⁽⁷⁾ We moeten ervan uitgaan dat “aanvaardbaarheid” een heterogeen gegeven is: het kan slaan op een mogelijkheid die in het eigen dialectgebruik van de informant inderdaad voorkomt, maar waar hij/zij in eerste instantie niet aan gedacht heeft (wat ook al een belangrijk gegeven is!), maar meestal zal het wel slaan op het taalgebruik van anderen (waarschijnlijk ouderen).

37.76 %) - *en...niemand* (15.45 % - 39.91 % - *en...nergens* (6.86 % - 31.33 %) - *en...niets* (15.02 % - 32.18 %) - *en...geen* (13.73 % - 49.78 %). Eén conclusie althans ligt voor het grijpen: het gebruik van het aloude negatiepartikel gaat ook in de zuidelijke Nederlandse dialecten als actief gebruikt element met reuzenschreden achteruit.

Dit belet niet dat het op dit ogenblik nog steeds een levend fenomeen is, dat in de grammatica van een groot aantal dialectsprekers geïntegreerd is: het partikel is meer dan waarschijnlijk in de meeste van die individuele grammatica's een optioneel element, waarvan de keuze bepaald wordt zowel door algemene taalwetmatigheden als door specifieke grammaticale kenmerken van de betreffende taal (het lokale dialect). In dat licht is het interessant de frequentie van *en/ne* ook vanuit een andere hoek te bekijken: de verschillen in frequentie in de hedendaagse dialecten naargelang van de functie van de negatieve zinnen. Hiervoor presenteert Neuckermans bijzonder interessante gegevens. Die komen niet uit het SAND-materiaal, maar uit wat bij de auteur het "Gentse corpus" heet: grosso modo is dat de verzameling van licentiaalsscripties die onder impuls van V.F. Vanacker tot stand zijn gekomen op basis van bandopnames met spontaan gesproken materiaal.⁽⁸⁾

Negatie komt zowel in bijzinnen (b.v. (1)) als in hoofdzinnen voor. Wat het tweede hoofdtype betreft is er in structureel-syntactisch opzicht een belangrijk verschil tussen mededelende zinnen en leemtevragen aan de ene kant, bevelzinnen en *ja/neen*-vragen aan de andere. Mededelende zinnen en leemtevragen realiseren het Vf-2-principe: de persoonsvorm neemt in alle omstandigheden de tweede zinsplaats (P2) in, cf. vbn. (2) en (3). Bevelzinnen en *ja/neen*-vragen hebben de persoonsvorm onveranderlijk op de eerste plaats, d.w.z. dat bij dat type P1 eigenlijk leeg blijft,⁽⁹⁾ cf. vbn. (4) en (5).

⁽⁸⁾ Neuckermans heeft dat materiaal op eigen initiatief nog wat aangevuld voor gebieden waar het "Gentse materiaal" niet genoeg informatie verschaftte.

⁽⁹⁾ Dit is een taalspecifiek gegeven in het Nederlands, waarvan wij ons mogen afvragen hoe "stevig" het in het taalsysteem verankerd is. In elk geval zijn er talen waar b.v. imperatieven door een deiktisch woord voorafgegaan kunnen worden (b.v. het Duits, cf. 'dann komm sofort nach Hause'), of door een specifiek negatief woord, eventueel nog in combinatie met een cliticon of een pronomen, cf. verder § 3.1. Crosslinguïstisch onderzoek leert ook dat *ja/neen*-vragen helemaal niet structureel van mededelende hoofdzinnen hoeven te verschillen (in informeel Frans b.v. verschillen ze enkel in fonologisch opzicht, qua intonatie: "*il ne t'a pas vu quand même?*").

- (1) (Ik zou zo denken) dat-ie het [goed doet / niet goed *en* doet]
- (2) Ze/zij [doet het goed / *en* doet het niet goed]
- (3) Waarom [doet-ie dat goed / *en* doet-ie dat niet goed]?
- (4) [Doet-ie dat goed / *En* doet-ie dat niet goed]?
- (5) [Doe(t) dat toch maar / *En* doe(t) dat toch maar niet].

In verband met de mededelende hoofdzin is bovendien nog te vermelden dat de eerste zinsplaats door een klitisch element ingenomen kan worden (*d'r/er* of een subjectsclicton, zoals in een van de versies van (2) inderdaad gebeurt). Strikt genomen wordt daardoor het Vf-2-principe aan de oppervlakte overboord gezet, aangezien het cliticon altijd met de volgende persoonsvorm samensmelt tot een “fonologisch woord” (cf. verder § 3.2).⁽¹⁰⁾ In zulke constructies ondergaat de syntactische structuur (althans oppervlakkig) een reductie t.o.v. het type waar het subject uit een zelfstandige NP bestaat (een “vol” pronomen of een NP met substantivische kern, heel zelden ook een zin): het fonologische woord waarvan het Vf de kern is (b.v. *zandoet*, een mogelijke realisatie van (2)), is een oppervlakkig amalgaam van P1+Vf.⁽¹¹⁾ Onderliggend is er wel degelijk een constituent vóór Vf op P1.

Wat ik hierboven beschreven heb, is samen te vatten in het volgende overzicht:

- (a) Bijzinnen staan tegenover hoofdzinnen doordat in de bijzin de basis-SO(V)Vf⁽¹²⁾-volgorde gerespecteerd wordt, terwijl in hoofdzinnen het Vf-vooraan-principe voor een complicatie zorgt: we krijgen daar het

⁽¹⁰⁾ Woorden worden in het Nederlands gekarakteriseerd doordat ze ten minste één syllabe met een volle vocaal hebben. Zo'n syllabe kan nog twee syllabes met sjwa voor zich krijgen en drie tot misschien zelfs vier achter zich, cf.: *wis-gewis-vergewis-vergewissen-wisselend-wisselender*; of *wisselendere* met 4 volgende sjwa-syllabes nog aanvaardbaar is, zal wellicht van persoon tot persoon anders beoordeeld worden.

⁽¹¹⁾ Deze redenering brengt De Meersman (1985) b.v. tot de conclusie dat de in de meeste dialecten in België voorkomende “subjectsherhalingsconstructie” (b.v. *ge doet gij dat*) eigenlijk een VSO-strategie is, waardoor dus de persoonsvorm de facto de eerste zinsplaats inneemt.

⁽¹²⁾ Ik prefereer de notering SO(V)Vf boven wat traditioneel in de literatuur als notering verschijnt (SOV). De hier gebruikte notering brengt zowel overeenkomsten als verschillen tussen de structuurschema's in diverse zinstypen perfect in beeld.

structuurschema (X)Vf SO(V).⁽¹³⁾

- (b) Er zijn twee groepen van hoofdzinstypen, resp. met (in de basis) Vf-2 en met Vf-1.
- (c) Bij Vf-2 kan P1 (de eerste zinsplaats) ingenomen worden door een zelfstandig(e) woord(groep) of door een cliticon; in het laatste geval kan aan het Vf-2-karakter van de zin getwijfeld worden, cf. boven.

Op basis van die drie opposities krijgen we dus t.a.v. de positie van Vf vier duidelijk onderscheiden zinstypen:

- de bijzin met Vf achteraan, cf. vb. (1)
- de mededelende hoofdzin met klitisch subject op P1, cf. vb. (2) met *ze*
- de medelende hoofdzin met “volle” P1 (niet-klitisch subject, eventueel ook een heel andere constituent), cf. vb. (2) met *zij*; tot hetzelfde type hoort structureel dan ook nog de leemtevraag, die altijd met een niet-klitische constituent begint, cf. vb. (3)
- de bevelzin en de *ja/neen*-vraag, zonder P1, met Vf-1; cf. vbn. (4) en (5).

Neuckermans geeft voor het “Gentse corpus” aan hoe vaak sprekers bij een bepaald zinstype voor een realisatie met *en* kiezen.⁽¹⁴⁾ Er blijkt een significant verschil te zijn tussen bepaalde zinstypen, en wel als volgt:

- (a) *en* is het meest frequent in bijzinnen (127 van 243 gegevens, i.e. 52.26%), cf. Neuckermans p. 152, tabel 57.
- (b) Niet significant anders is de behandeling van mededelende hoofdzinnen met klitisch subject op P1 (369 van 725 gevallen, i.e. 50.90%), cf. Neuckermans p. 147, tabel 52.⁽¹⁵⁾
- (c) Daarop volgen, met een duidelijk lagere *en*-distributie, mededelende hoofdzinnen met niet-klitisch subject op P1 (256 van de 766 genoteerde

⁽¹³⁾ Een heel beperkt aantal bijzinnen heeft Vf-2, met het voegwoord op P1 (*al* in toegevende en *als* in vergelijkingszinnen) of Vf-1 (voorwaardelijke zinnen). Die worden syntactisch uiteraard op dezelfde manier behandeld als de corresponderende hoofdzinstypen.

⁽¹⁴⁾ Uiteraard zijn daarbij zegslieden die alle zinnen, anderen die geen enkele zin geschikt achten voor *en*-insertie. De hier gegeven verschillen in frequentie gaan uitsluitend terug op de dialecten waar de keuze niet absoluut is.

⁽¹⁵⁾ Uit Neuckermans’ tabel 52 heb ik alle gevallen waarbij zinsinitieel een subjects-cliticon voorkomt, opgeteld; zo ook heb ik onder (c) de gevallen met een niet-klitisch subject (vol persoonlijk voornaamwoord, aanwijzend voornaamwoord en naamwoordelijke NP) bijeengenomen.

zinnen, i.e. 33.42 %), cf. Neuckermans p. 147, tabel 52.

- (d) Op bijna dezelfde hoogte staan dan zinnen met een niet-subject op P1 (43 van de 156 zinnen, i.e. 27.56 %), cf. Neuckermans p. 153, tabel 58.
- (e) Ten slotte, helemaal achteraan in het frequentierijtje: de zinnen met Vf-1 (7 van de 66 zinnen, i.e. 10.61 %), cf. Neuckermans, p. 154, tabel 59.

Aangezien de verschillen tussen (a+b), (c+d) en (e) statistisch significant zijn, moeten wij op zoek gaan naar een verklaring; zo'n verklaring dient niet alleen de verschillen, maar ook de overeenkomsten tussen bepaalde zinstypen te vatten. Mocht een eenheidsverklaring niet te vinden zijn, dan kunnen wij ons (voorlopig?) tevreden stellen met een complex van verklaringen (dat is wat Neuckermans presenteert, cf. de volgende door mij nog enigszins aangevulde en/of uitgediepte overwegingen in § 3.1). De eerste mogelijkheid (een "unificerende verklaring") verdient m.i. de voorkeur als die in concurrentie komt met een amalgaam van verklaringsgronden.

3. Mogelijke verklaringen voor de frequentieverschillen tussen de zinstypen.

3.1 Syntactisch geïnspireerde verklaringen.

Voor de koppositie van de bijzin⁽¹⁶⁾ zouden wij als mogelijke verklaring naar het "conservatieve" karakter van bijzinnen kunnen verwijzen. Dat bijzinnen inderdaad in bepaalde opzichten "behoudend" zijn valt, gegeven het taalhistorisch onderzoek, niet te ontkennen; voor een beschrijving én een uitvoerige en overtuigende argumentatie verwijs ik naar Gerritsen (o.a. 1978), waar deze problematiek bij mijn weten voor het eerst i.v.m. het Nederlands besproken wordt. Maar lang niet in alle gevallen zijn vernieuwingen primair aan hoofdzinnen gebonden, en evenmin zijn bijzinnen perse conservatief.⁽¹⁷⁾ Om een verband te poneren tussen hoofd- en bijzinkerakter enerzijds, het al dan niet voorkomen van het partikel

⁽¹⁶⁾ Zoals boven gebleken is, is die koppositie nogal problematisch: in de grond is er weinig verschil tussen bijzinnen (a) en hoofdzinnen met klitisch subject (b). Dat is meer dan waarschijnlijk ook de aanleiding voor Koelmans (1967) om het verschil tussen hoofd- en bijzinnen als niet substantieel te omschrijven.

⁽¹⁷⁾ Een intrigerend voorbeeld wordt gesignaleerd door Goeman (1976): de vervanging van de 1 p. ev.-vorm *ben* (van het verbum substantivum) door de oorspronkelijke optatiefvorm *sij(n)* blijkt in veel zuidelijke dialecten van het Nederlands eerder aan de bijzin dan aan de hoofdzin gebonden. Dat blijkt trouwens niet het enige ww. waarbij "nieuwe" vormen eerder in de bijzin dan in de hoofdzin optreden; ik hoop op deze problematiek in een andere context terug te kunnen komen.

anderzijds, moeten wij verklaren hoe de oorspronkelijke woordvolgorde (SOV) in de bijzin ook het behoud van *en* gefavoriseerd zou hebben. Van welke aard zo'n inherent oorzakelijk verband zou kunnen zijn is mij althans niet duidelijk. Voor het verschil tussen mededelende hoofdzinnen met klitisch subject en met een niet-klitisch element op P1 geeft Neuckermans (p. 148), in het spoor van Burridge (1983) een verklaring die op het eerste gezicht hout lijkt te snijden: *en* is een bijkomend, verzwarend element als het tussen een "volle" vorm op P1 en het werkwoord komt te staan; met andere woorden: het Vf-2-principe wordt dan eigenlijk geschonden. De verklaring lijkt op het eerste gezicht robuust, maar is dat bij nader toezien alleen maar als *en* de status van "woord" (en in syntactisch opzicht dus "constituent") krijgt (wat gezien zijn structuur dus onmogelijk is, cf. noot 10). Dat klopt m.i. niet: klitische elementen hebben universeel geen invloed op de interpretatie van syntactische structuren, getuige b.v. de behandeling van het negatiepartikel in Franse hoofdzinnen, die geacht worden een SVf(V)O-structuur⁽¹⁸⁾ te vertonen, b.v. "*Il ne viendra pas - il ne veut pas venir*". De aanwezigheid van *ne* belet niet dat de zin als correct ervaren wordt.

Voor het heel afwijkende gedrag van bevelzinnen en *ja/neen*-vragen in vergelijking met mededelende hoofdzinnen geeft Neuckermans geen verklaring, maar het zou voor de hand liggen hierbij naar het Vf-1-principe te verwijzen: het partikel gaat nu eenmaal aan Vf vooraf, en dat zou een schending betekenen van het Vf-1-principe. Echter: als wij ervan uitgaan dat *en/ne* als grammaticaal element zonder eigen "volle" vocaal aan syntactische wetmatigheden van de constituentenordering voorbij gaat (cf. boven), dan moet dat ook voor deze zinstypen gelden. Ook hier weer kan het trouwens geen kwaad over de grenzen van de eigen taal (en dialecten) te gaan kijken: het Frans heeft geen moeite met constructies als "*ne (me) dites jamais que ...*"; het moderne Grieks en het Italiaans al evenmin met het gelijk betekende "*mi (mou) péste poté pou...*" resp. "*non (mi) dica mai che*"; het aantal voorbeelden is met veel andere uit te breiden. In de "Vlaamse" dialecten die het partikel tot vandaag behouden hebben, komen constructies met *en/ne* trouwens ook nog wel voor, maar frequent zijn zulke constructies in dit taalstadium allesbehalve; het eerste deel van dit statement is wat dus op universele basis te verwachten is, het tweede is wat verklaring behoeft.

(18) Pronomina en pronominale clitica komen tussen S + *ne* en de persoonsvorm in te staan; over de structurele plaats daarvan (m.a.w. of er voor pronominale en klitische objecten een speciale structuurplaats geponeerd moet worden) spreek ik mij hier niet uit.

We mogen dit onderdeel als volgt afsluiten: wie uitsluitend op het syntactische niveau blijft, kan voor de verschillen in frequentie van het negatiepartikel naargelang van het zinstype tot op zekere hoogte wel verklaringen ad hoc verzinnen, maar die blijken erg dispaaraat van aard te zijn en crosslinguïstisch in veel opzichten inadequaat. Vanuit een algemeen linguïstisch (taalvergelijkend) standpunt is vooral hinderlijk dat aan *en/ne* in het Nederlandse taalgebied een status (als woord) toegekend zou moeten worden die clitica in andere talen niet blijken te hebben. Het is niet ondenkbaar natuurlijk dat het Nederlandse taalgebied “unieke” systemen oplevert, maar om zoiets te poneren zijn weer argumenten noodzakelijk, die mij althans niet onmiddellijk voor de geest komen. Integendeel: het is al heel lang bekend dat clitica (zowel objects- als subjectsclitica en het polyvalente woordje *er*) in de Nederlandse dialecten heel anders behandeld worden dan hun “volle” tegenhangers; en dat dat met name nog sterker het geval is in de zuidelijke dialecten waar op dit ogenblik *en/ne* nog frequent voorkomt.

In wat volgt zal ik proberen voor de drie frequentiereksen (bijzin + mededelende hoofdzin met klitisch subject – mededelende hoofdzin met een andere constituent op P1 + leemtevraag – ja/nee-vraag + bevelzin) een eenheidsverklaring te geven; ik probeer die op fonologische structuurkenmerken van het Nederlands te baseren.

3.2 Een fonologische verklaring

Ik meen dat de verschillen tussen de zinstypen niet door verwijzing naar syntactische wetmatigheden verklaard moeten worden, maar wel op basis van het principe dat ik hierboven al ter sprake heb gebracht: *en* is een klitisch element dat, net als *d'r/er* en pronominale clitica (subjectsclitica zoals *'k*, *we*, *je/ge*, maar eventueel ook objectsclitica zoals *me*, *ze*, *d'r*) een gastheer – bij voorkeur een sterk beklemtoonde syllabe – in zijn onmiddellijke (voorafgaande of volgende) omgeving zoekt en daarmee tot “fonologisch woord” samensmelt. Het samensmeltingsproduct wordt door de spreker op zijn prosodische en fonotactische legitimiteit beoordeeld; het wordt m.a.w. “gecheckt” tegen de regels volgens welke normale lexicale elementen in de taal gevormd worden. Krijgen wij een *match* met een “normaal” woordtype, dan wordt het samensmeltingsproduct zonder moeite geaccepteerd;⁽¹⁹⁾ als zo'n *match* ontbreekt, dan vormt het “woord”

⁽¹⁹⁾ Dat gebeurt in principe ook bij de pronomina: volle pronomina, met welke functie ook, worden zonder probleem geaccepteerd, maar bepaalde clitica komen niet in proclise voor; dat is b.v. het geval met 3 m. ev in het Nederlands (**ie* komt morgen) en in de Brabantse dialecten (**m* komt morgen); de regel is niet echt strikt te noemen: het Nederlands accepteert toch *æk weet æt*, sommige West-Vlaamse dialecten: *æn weet æt*. De regelmaat bestaat erin dat wat verworpen wordt met sjwa begint.

een anomalie, en zou het op principiële grond verworpen moeten worden. De zin waarin zo'n "mismatch" voorkomt kan hetzelfde lot ondergaan, maar het is mogelijk dat het syntactische patroon toch als "correct" herkend wordt, en dus alsnog gerealiseerd, met inbegrip van het als "fout" erkende woord.⁽²⁰⁾ Dat laatste is dus zeker mogelijk, maar wij mogen ervan uitgaan dat de spreker zich "in principe" aan de sterke fonologische wetmatigheden van de taal probeert te houden.

We bekijken nu even wat dat impliceert in de verschillende zinstypen:

- In de bijzin gaat *en* aan de persoonsvorm vooraf, en het volgt meestal op een negatief woord (op het zelfstandige negatie-element *niet*, op een negatieve kwantor (*niets, niemand, nooit, nergens*)⁽²¹⁾ of een NP met een negatieve kwantor; in dat laatste geval volgt het meestal op een substantief dat de kern van de NP uitmaakt. Ook nog mogelijk is, althans als het Vf een hulpwerkwoord is, dat een ww.-vorm (infinitief of voltooid deelwoord) voorafgaat (cf. b.v. "*dat ze het niet gedaan en heeft – niet doen en zal*"). In elk geval is de kans groot dat de voorafgaande constituent, meestal het onmiddellijk voorafgaande woord, een vrij sterk accent draagt. In zo'n constellatie is het normaal dat het fonologisch "zwevende" element *en* bij het voorafgaande woord geklitiseerd wordt; het geheel (*nie(t)-en, nooit-en, niemand-en, nie(t) meer-en, gezien-en (heeft), gevallen-en (is)*, enz.) sluit dan formeel aan bij de duizenden meersyllabische woorden die in het Nederlands op een of meer doffe lettergrepen eindigen (b.v. *brenge(n), vijand(en), regen(en), heiden(en)*). Uiteraard is het absoluut niet uitgesloten dan ook in de bijzin aan het negatiepartikel een niet geaccentueerd woord voorafgaat; dat kan ten minste een deel van de partikkeloze bijzinnen, ook in dialecten waar *en/ne* nog heel sterk staat, verklaren. In zo'n geval zal het partikel zich immers naar het van nature sterker geaccentueerde werkwoord richten, wat een "fout" fonologisch woord oplevert, cf. het volgende punt.

- Aan de andere kant van de schaal staan dus de "typische" Vf-1-zinnen; daar gaat *en* eveneens aan de persoonsvorm vooraf ("*en komt-ie niet*" – "*en kom(t)*")

⁽²⁰⁾ Het principe kan dus wel "overruled" worden door morfologische en syntactische regels die in de taal prioriteit hebben; zolang *en* noodzakelijk was in een Nederlandse zin, werden eventuele illegitieme fonologische woorden toch geaccepteerd. Pas als het facultatief geworden is, krijgt de fonotactische regel de kans om het beeld te gaan bepalen.

⁽²¹⁾ *Niemand* en *niets* hebben aanzienlijk meer kans om onmiddellijk voor het partikel te komen dan *nooit* en *nergens*, die als bijwoordelijke bepaling bij het hele predikaat de neiging hebben verder naar voren in de zin te komen staan.

maar *liever niet*”), maar die persoonsvorm levert ook de enige mogelijkheid voor klitisering. Wij krijgen dus vormen met proclise zoals #*en-kan*#, #*en-komt*#. Het resultaat sluit bij geen enkel bestaand woordtype in het Nederlands aan (woorden beginnen met consonant of volle vocaal), en wordt dus ook in de meeste dialecten op principiële grond afgewezen.⁽²²⁾

- We kijken nu naar de twee typen van mededelende hoofdzinnen die op P1 een constituent met ten minste één volle vocaal bevatten: de gevallen met niet-klitisch subject of met een willekeurige constituent. Die beginnen dus met een (qua syntactische functie) willekeurige constituent, die wel in de overgrote meerderheid van de gevallen sterk topicaal is, en in dat geval dus weinig prominent geaccentueerd wordt. Op die (meestal) weinig prominente constituent volgt dan het negatiepartikel, dat zelf weer de potentieel sterk geaccentueerde persoonsvorm (die staat heel vaak in focus) na zich krijgt. In deze constellatie is het normaal dat *en* eerder aan de persoonsvorm geklitiseerd wordt dan aan (het laatste woord van de) voorafgaande constituent. Dat levert echter weer een “slechte” woordconfiguratie op: de preferentiële oplossing zal dus om principiële redenen weer tegenstand oproepen.

Toch zijn bij het bovenstaande kanttekeningen te maken: allereerst is het heel goed mogelijk dat P1 door een sterk focalische constituent bezet wordt, cf. zin (6).⁽²³⁾

(6) Van films (*en*) houd ik niet, wél van een goed toneelstuk

In dit geval is de kern van de constituent op P1 juist uitermate geschikt als gastheer voor het partikel. En verder is het natuurlijk mogelijk dat Vf ingenomen

⁽²²⁾ Er zijn dialecten (in West-Vlaanderen in de Westhoek) waar het woordtype wel voorkomt, met name in voltooid deelwoorden (*egeven, edaan*, e.d.). Te verwachten valt dat *en*-proclise, voor zover die geattesteerd wordt, vooral in zulke dialecten voor zal komen. In elk geval zijn zinnen als “*en* ee je (g)ezien = hij heeft je gezien”, met een sjwa-cliticon als subject daar aanvaardbaar, terwijl zulke verbindingen voor het Nederlands, de Brabantse en ook de meeste “Vlaamse” dialecten verworpen worden.

⁽²³⁾ De relatieve frequentie van topic- en focusconstituenten is nauwelijks onderwerp geweest van ernstig onderzoek. In De Schutter 1985 geef ikzelf een bescheiden aanzet tot zo'n onderzoek. de resultaten daarvan zijn sterk impressionistisch, maar lijken toch wel te wijzen op een verhouding van meer dan 80% niet-focalische tegen minder dan 20% focalische constituenten op P1.

wordt door een heel weinig prominent hulpwerkwoord, cf.(7).⁽²⁴⁾

(7) Zo'n film (*en*) zal mij nooit veel zeggen

In dat geval zullen ook topicale P1-bezitters toch sterker geaccentueerd zijn dan het Vf. Wellicht is dat dan voldoende om de kern van de constituent op P1 als mogelijke gastheer voor *en/ne* te valoriseren.

Alles tezamen krijgen wij zo een structureel beeld dat heel goed verklaart hoe het komt dat mededelende zinnen met een niet-klitische bezetter van P1 een tussenpositie innemen tussen partikelrijke en –arme patronen: er zijn daarbij nu eenmaal sterk verschillende zinsaccentpatronen die als input voor de partikelintegratie kunnen dienen. Toch blijft het zo dat patronen met een weinig accentprominente constituent op P1 de toon aangeven. En dat feit is voldoende als verklaring dat *en/ne* in dit zinstype naar de achtergrond verzeilt.

- Hoe komt het ten slotte dat Vf-2 zinnen met een cliticon als subject toch net zo geschikt zijn als bijzinnen om het negatiepartikel te bewaren? In se lijkt dat, in het licht van mijn vorig punt, bijzonder onlogisch: een klitisch subject hebben wij nu eenmaal bij extreme topicaliteit van de referent, die dus zelf ook helemaal géén klemtoon draagt: hoe dan te verklaren dat het negatiepartikel absoluut niet vies is van die constructie?

Het antwoord is binnen het geschetste patroon alles bijeen toch erg eenvoudig: stellen wij dat b.v. *w(ə)* (als subject) en *(ə)n* (het negatiepartikel) allebei voor de persoonsvorm verschijnen, dan is in alle Nederlandse dialecten de gewone procedure dat de twee clitica samensmelten (hier dus tot *wən*), en dat geheel kan aan de persoonsvorm geprefigeerd worden. Er ontstaat dan een woordtype dat heel frequent is in het Nederlands; (cf. o.a. werkwoorden met *dof* prefix (b.v. *ver-slaan – be-denken*), voltooide deelwoorden met *ge* of een ander sjwa-prefix, zoals *ge-slagen – ver-slagen – be-antwoord*, enz. Het resulterende fonologische woord wordt dan ook moeiteloos als “legitiem” geaccepteerd.

4. Besluit

Het lijkt mij absoluut duidelijk dat de fonologische eigenschappen van verbindingen met het negatiepartikel *en* een afdoende verklaring geven voor de verschillen

⁽²⁴⁾ Met dank aan Magda Devos die deze mogelijkheid onder mijn aandacht bracht.

in frequentie ervan naargelang van de zinstypen. Eigenlijk is het juist eigenaardig dat de “onnatuurlijke” combinaties toch wel geattesteerd zijn. Voor een deel zal dat wel te maken hebben met de spanning tussen formatie- en matchingsfases:⁽²⁵⁾ wat in syntactisch opzicht eigenlijk wel grammaticaal is, blijkt alleen naar de oppervlakte toe, bij de fonologische interpretatie, “ongelukkig” te zijn, maar verliest daarmee zijn grammaticale status niet. Voor een deel ook is het wellicht een gevolg van analogie tussen de zinstypen; en ten slotte is het ook niet zo dat elk zinstype apart tot een absoluut rechte lijnige structuur leidt.

Maar ook verschillen tussen de dialecten zouden wel eens een rol kunnen spelen. Neuckermans’ tabel 59 (p. 154) geeft aan dat van de 7 Vf-1-zinnen mét het partikel er 5 uit opnamen uit Oostrozebeke (Kloeke-code O 5) komen (die opname levert ook nog 5 zinnen zonder *en*). Voor alle andere locaties waar *en/ne* als facultatief negatie-element voorkomt (Esen, Wervik, Sint-Baafs-Vijve, Ruiselede, Wetteren, Geraardsbergen, Hillegem, Lebbecke en Gent) zijn er maar 2 Vf-1-zinnen met het partikel, tegen 54 zonder. Een directe verklaring voor het verschil is er niet: wij mogen aannemen dat zowel de West- als de Oost-Vlaamse dialecten in kwestie dezelfde beperkingen als het Nederlands hebben wat de algemene structuur van fonologische woorden betreft.⁽²⁶⁾

Neuckermans heeft – absoluut begrijpelijk, zoals dadelijk zal blijken – haar onderzoek grotendeels beperkt tot die delen van de immense Gentse materiaalverzameling die al in licentiaatsscripties toegankelijk gemaakt zijn. Onderzoek van de vele tientallen dialectopnames uit Frans-, West-, en Oost-Vlaanderen, de gebieden waar *en/ne* zeker in de jaren 1960-1970, toen die opnames gemaakt werden, nog frequent in gebruik was, zou hier (meer) zekerheid kunnen opleveren. Zolang die opnames niet in een interpreteerbare vorm voor het onderzoek

⁽²⁵⁾ Cf. boven. Vooral de verhouding tussen graden van topicaliteit resp. focaliteit van constituenten zorgt bovendien voor een vrijwel onontwarbaar kluwen van interpretatiemogelijkheden in mededelende hoofdzinnen en leemtevragen.

⁽²⁶⁾ Dat is in de Westhoek en het Kust-Westvlaams wel anders (daar komen b.v. voltooid deelwoorden van het type “*epakt*” en combinaties met pronominaal cliticen zoals “*en eet (da hedaon)*” wel voor. Geen van de betrokken West-Vlaamse dialecten komen uit dat gebied. Een andere mogelijke factor die onderzoek verdient, zou de oppositie tussen *en* en *ne* kunnen zijn: enclise bij een volgend sterk geaccentueerde persoonsvorm levert natuurlijk wel een “goed” fonologisch woord op. Ook hier is sterk arbeidsintensief werk in het Gentse materiaal een desideratum.

toegankelijk gemaakt zijn,⁽²⁷⁾ moet dit een vrome wens blijven.

Ook op een ander gebied verdient Neuckermans' onderzoek verdieping: boven is erop gewezen dat de mate van topicaliteit van P1-constituenten (en daarmee samenhangend het al dan niet sterk geaccentueerd zijn ervan) wel eens een (mede)-bepalende factor zou kunnen zijn voor het al dan niet voorkomen van het negatiepartikel. Ook daarvoor is de (ruime) Gentse materiaalverzameling een potentiële bron van informatie: de zinsaccentuering is, zeker met gebruik van technologische middelen, vrij nauwkeurig vast te leggen. Ook dit zal natuurlijk erg arbeidsintensief zijn, tenzij adequate programmatuur daarvoor ontwikkeld wordt.

Samenvattend: de gegevens gepubliceerd in Neuckermans' proefschrift wijzen er met vrij grote zekerheid op dat de variabiliteit bij het al dan niet voorkomen van het negatiepartikel in de laat-twintigste-eeuwse zuidwestelijke dialecten van het Nederlands primordiaal door fonologische wetmatigheden bepaald werd. Het beeld kan zeker nog verfijnd worden, maar daarvoor is bijkomend onderzoek nodig dat zo arbeidsintensief dreigt te worden dat het in het hedendaagse onderzoeksklimaat helaas geen plaats meer heeft.

⁽²⁷⁾ Dit vereist minimaal transcriptie door iemand die het dialect kent, en in tweede instantie een aanvaardbare digitalisering van die transcripties. Gegeven het hedendaagse onderzoeksprofiel valt niet te verwachten dat het ene of het andere realiseerbaar zal zijn.

Bibliografie

BURRIDGE, KATE

(1993): *Syntactic Change in Germanic. Aspects of Language Change in Germanic, with particular reference to Middle Dutch*. Amsterdam / Philadelphia, John Benjamins.

DE MEERSMAN, FONS

(1985): "Een VSO-maneuver in de Zuidnederlandse dialecten?" In *Hulde-album prof. Dr. Marcel Hoebeke*, Gent, RUG, 123-130.

DE SCHUTTER, GEORGES

(1985): "Pragmatic and syntactic aspects of word order in Dutch". In *Predications and expressions in functional grammar*, London, Academic Press, 137-154.

GERRITSEN, MARINEL

(1978): "De opkomst van SOV patronen in het Nederlands". In verband met woord-volgordeveranderingen in de Germaanse talen". In *Aspekten van de woordvolgorde in het Nederlands* (J.G. Kooij, red.), Leiden, 3-40.

GOEMAN, TON

(1979): "Ik zij(n) versus ik ben gedurende honderd jaar". In *Taalverandering in Nederlandse dialecten – Honderd jaar dialektvragenlijsten 1879-1979* (Marinel Gerritsen, red.), 219-230.

JONGEN, RENÉ

(1972): "Nog eens over de verbreiding van het ontkennende "en" of: welke is de bruikbaarheid van de RNDA?". In *De Nieuwe Taalgids* 65, 51-57.

KOELMANS, L.

(1967): "Over de verbreiding van het ontkennende en". In *De Nieuwe Taalgids* 60, 12-18.

NEUCKERMANS, ANNEMIE

(2008): *Negatie in de Vlaamse dialecten volgens de gegevens van de Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten (SAND)*. Niet gepubliceerd proefschrift Universiteit Gent. 391 p.

RND: E. BLANQUAERT, W. PÉE, MET MEDEWERKING VAN V.F. VANACKER

(1925-1982): *Reeks Nederlands(ch)e Dialekctatlassen* (red.), 16 delen, Antwerpen, De Sikkel.